

DOSYA/DERLEME**HEKİM EMEĞİ**

Gaye YILMAZ*

1. Giriş

Marksist literatürde kafa emeği ya da entelektüel emek olarak sıkça duyduğumuz hizmet emeğinin endüstri ilişkilerindeki adı da "beyaz yakalı emek"tir. 19. yüzyıldaki fabrika işçilerine referansla kullanılan "mavi yakalı" kavramından yola çıkılarak geliştirilen "beyaz yakalı" tanımlaması hizmet emeğinin bütün kategorilerini kapsamakla birlikte, iki emek türü arasında bir ayrışmaya işaret etmektedir. Gerçekte, Marxist literatüre mal edilen kafa emeği ve entelektüel emek tanımlamalarında da iki emek türü arasındaki farkın görünür kılınmaya çalışıldığı bilinmektedir. Diğer yandan hizmet emeği tanımlaması, yukarıda da genel olarak belirtildiği gibi pazarlama, ticaret, reklam vb. gibi dolaşım süreçlerinin çeşitli aşamalarında istihdam edilen emek türlerini de kapsamaktadır

Buna karşın Marks'ın teorik çalışmalarında gerek meta üretim ve dolaşım aşamalarının gerekse farklı türden emeklerin kapitalist üretim ilişkileri içinde bütünlüklü bir bakış açısıyla ele alındığı ve ne süreçler ve ne de kategoriler arasında böylesine keskin ayrımlar yapmanın olanaksızlığı dikkat çekmektedir.

Gerçekten de, örneğin sermaye birikimi sanıldığı kadar aksine üretimle değil, önce dolaşım süreciyle başlar ve gerek başlangıç gerekse sonucu ile dolaşım, üretimin olmazsa olmaz koşullarından biridir. Benzer şekilde, kapitalist üretimin olmadığı bir ortamda piyasa süreci olarak ta okuyabileceğimiz dolaşım da söz konusu olmaz. Kısaca, sermaye birikimi, üretim ve dolaşım olmak üzere iki sürecin birliğidir.

Üretim ve dolaşımın birbirinden ayrılmaz niteliğini hekim emeğinde de izlemek mümkündür. Örneğin kendi

çocuğu ya da eşi hastalanan bir hekim, hastasını diğer insanların yaptığı gibi dışarıda bir doktora götürmek yerine evde tedavi edebilir. Bu hekim, ertesi gün özel hastanede ücret karşılığında yaptığı işine gittiğinde de aynı şeyi yapar, yani hastaları tedavi eder. Gerçekte yapılan iş ya da iki farklı zaman ve mekanda ortaya konan iki emek gücü arasında hiçbir fark yoktur. Ancak, hekim evde kendi yakınına tedavi ederken bu eylem üzerinden bir sermaye birikimi, bir zenginlik yaratılamazken; aynı şeyi ücret karşılığında çalıştığı özel hastanede yaptığı zaman hastane sahibi şirketin sermayesini sürekli büyüttüğü görülür. Hekimin ilk kez ücret karşılığında çalışmaya, yani üretime başlaması, aslında bir ticareti, yani dolaşımı takiben mümkün olabilir. Çünkü, emek (hekim emeği) ve sermaye (hastane sahibi şirket) arasındaki ilk ilişki, emek gücünün satılması ve alınmasıyla, yani ticaretle başlamıştır. İşe alınan hekim, üretimine başlamadan önce gerçekleşen bir ticaret daha vardır ki o da hekimin değer yaratmasını olanaklı hale getirecek olan üretim araçları ile üretimin nesnelere hastane sahibi şirket tarafından piyasadan satın alınmasıdır. Bu örnekte üretim araçları bir hastanede gerekli olan bütün araç, gereç ve makineler; üretim nesnelere ise hekimin yapacağı üretim esnasında tamamıyla nihai ürüne, yani hastaların iyileştirilmesi olarak ifade edebileceğimiz değere yansıtılacak olan alkol, fenol, sarğı bezi ve diğer malzemelerdir. Üretim araçları ile üretim nesnelere arasındaki en temel fark ise, birinci, kendindeki değeri zaman içinde aşama aşama nihai ürüne aktarıırken; ikincinin üretime girdiği anda nihai ürün içinde dönüşerek tamamen tüketiliyor olmasıdır. Sağlık hizmetlerinin üretimine uygulayacak olursak, bir üretim aracı olan stetoskop uzun yıllar kullanılabilir ve eskidikçe bir yandan da kendi değerini yavaş yavaş ürüne, yani bir hastalığın teşhis edilmesi hizmetine aktarır. Buna karşın bir üretim nesnesi olan sarğı bezi ve alkol, hizmetin üretimi sırasında tamamen tüketilir, kendindeki değeri ürüne üretim anında, bütünüyle aktarır ve üretimin sonucunda yok olur.

Üretim araçları ile üretim nesnelere ortaklaşan özellik ise, her ikisinin de nihai ürüne, kendilerinden kaybettiklerine eşit miktarda değer aktarmaları ve bir "artı değer" yaratmıyor olmalarıdır. Gerçekten de stetoskop, enjektör gibi üretim araçları ile sargı bezi, ilaç, alkol gibi bazı üretim nesnelere hekimlerin evlerinde de vardır ve yakınları hastalandığında hekimler bu araç, gereç ve malzemeleri tıpkı hastanede olduğu gibi kullanır ve hastayı iyileştirme anlamına gelmek üzere yararlı bir üretimi evde de yapabilirler. Ancak, bu araç, gereç ve malzemeyi kullanarak ürettikleri bu yararlılık halinin ekonomik bir karşılığı yoktur, bir hekim evde, yakınlarının hastalığını iyileştirmek için harcadığı bu emekle zenginlik yaratamaz, sermaye biriktiremez. Dolayısıyla, aynı üretim araçlarının evde kullanıldıklarında hiçbir ekonomik değer yaratmazken, hastanede kullanıldıklarında ortaya çıkan ekonomik değere olan katkısı nihai ürüne artı bir değer şeklinde değil, sadece kendilerinden kaybettikleri değerle sınırlıdır.

Aynı örnekten devam edecek olursak, hekimin kendi yakınına iyileştirmek için sarf ettiği emek gücü tarafından yaratılan değerle, aynı şeyi ücret karşılığında yaparken yaratılan değer arasında nasıl bir fark olduğu sorusundan başlamakta yarar vardır.

2. Ekonomi-politik bir kategori olarak "değer"

Kapitalist sistemi diğer toplumsal sistemlerden ayırt eden başat karakteristik meta üretimidir. Ekonomi-politiğe özgü bir kavram olan metayı emeğin ve doğanın meta formunu almamış diğer üretimlerinden farklılaştıran ise, aynı anda iki farklı değeri temsil etmesidir: kullanım değeri ve değişim değeri.

2.1. Kullanım Değerleri

Marks, kullanım değeri üretimini her şeyden önce bir yararlılık yaratma faaliyeti, bir ihtiyacı giderme özelliği, yalnızca bir kişi ya da dar bir grup için değil tüm toplum için yararlı olan bir sonuç yaratan bir üretim olarak betimlemektedir. Özellikle ihtiyaçları gidermeyi hedeflediği göz önüne alındığında kullanım değerleri esas olarak ne ve nasıl sorularına yani niteliklerin üretilmesine odaklanır. Örneğin söz konusu olan acıkma hali ise bu ihtiyacın beslenme ile karşılanması; hastalık hali ise tedavi ile aşılması gerekir ki bunlar "ne?" sorusunun yanıtlarıdır. Ardından beslenmenin hangi araçlarla sağlanacağı; ya da tedavinin hangi araç ve yöntemlerle yapılacağı soruları gelir ki bunlar da "nasıl?" sorusunun yanıtlarıdır. Görüldüğü gibi her iki soru da niceliklere, miktarlara değil, niteliklere, yani ihtiyacın çeşidine odaklıdır. Diğer yandan, kullanım değeri üretimi tek başına insan emeğine özgü olan bir üretim değildir, doğa da kendi döngüsü içerisinde toplumlara su, güneş enerjisi, rüzgar enerjisi, toprak vb. çeşitli yararlar sunar. Doğanın kendi çevrimi sonucunda sunduğu yararların toplumlar tarafından kullanılabilmesi de yine insan emeğinin harcanmasını gerektirir ve bu yararlar, ancak insan emeğinin harcanması sonrasında kullanım değerleri haline gelir. Başka bir deyişle doğa, ana maddesi kendisi tarafından sunulanlar kullanım

değerlerinin üretiminde emek gücünün nesnelere oluşturduğu. Daha önce de belirttiğimiz gibi kullanım değerlerinin üretimi, onlara duyulan ihtiyaçla sınırlıdır, yani, üretim, ihtiyaçları karşılamak için yapılır.

2.2. Değişim Değerleri

Kapitalist topluma özgü olan değişim değerlerinin üretimi, kullanım değerlerinden farklı olarak niceliklere odaklanır, artık üretilen nesnelere niteliklerinin bir önemi kalmamış sadece hangi miktarlarda üretildikleri önemli hale gelmiştir. Değişim değerlerinin üretiminden söz edebilmek için a) üretime ücretli emeğin dahil olması b) nihai ürünün mutlaka diğer metalarla ilişkiye geçmesi yani piyasa mekanizmasına konu olması ve c) ürünün değişim değerinin yanı sıra mutlaka bir kullanım değerini, yani yararlı olma halini de içeriyor olması gerekir. Değişim değerlerinin kendilerini ortaya koyduğu biçim olan piyasa fiyatlarının gerçekleşmesini sağlayan şey paradır. Dolayısıyla, kullanım değerlerinin üretimi parayı ön şart olarak gerektirmezken; değişim değerlerinin ön şartlarından biri de ancak paranın mevcut olduğu toplumların varlığıdır. Diğer yandan, bütün metalar bir değişim değerine sahiptir fakat devredildikleri nihai kullanıcı açısından birer değişim değeri değil, kullanım değerleridir. Başka bir deyişle, değişim değerleri insan emek gücünün sonucu olan kullanım değerlerinin farklı toplumsal biçimler altında üretilmiş halleridir. Sağlık hizmetleri açısından örneklendirmek gerekirse, hekimin sunduğu emek ister ev koşullarında, isterse özel hastane koşullarında olsun kullanıcısı açısından her durumda bir kullanım değeridir. Buna karşın, bu hizmeti üreten açısından bakıldığında, evde verilen sağlık hizmetinde yalnızca kullanım değeri üretilirken, özel hastanede verilen sağlık hizmetinde yanı sıra bir de değişim değeri üretilmiş olur.

2.3. Artı Değer

Metaların üretimi sırasında kapitalist, emek gücünü satın almak için yaptığı ödeme de dahil olmak üzere bir dizi satın alma işlemi yaparlar. Emek gücü dışında bu alışverişlere konu olan her şey piyasadan metalar biçiminde satın alınır. Başka bir deyişle, üretim sürecinde gerekli araç ve malzemelerin tamamı daha önce meta formunu almış olduğu için bir değere ve bir değişim değerine sahiptir. Buna karşın emek gücü de üretim sürecine sanki bir meta imiş gibi dahil edildiği halde, çok temel bir farkla diğer metalardan ayrılır. Emek gücünün kendisinin bir değeri yoktur, çünkü emek gücü "değer" in yaratıcısıdır. Benzer şekilde emek gücünün bir değişim değeri de yoktur, çünkü, diğer koşulları karşılaya da üretiminde ücretli emek istihdamı söz konusu olmadığı için bir değişim değerine de sahip değildir. Bu bağlamda, emek de dahil olmak üzere üretimin girdilerinin kapitaliste mal olduğu fiyatların toplamı kapitalistin maliyetini oluşturur. Ancak, kapitalist üretimde her metanın iki tür maliyeti vardır: metanın kapitaliste maliyeti ve metanın emeğe maliyeti. Değere ve değişim değerine sahip olmayan bir "meta" olarak, emeğe, harcadığı emek gücü karşılığında ödenen ücretin, emek gücünün çalışması

sonucunda ortaya çıkan ürünün değeri ile hiçbir ilişkisi yoktur. Belli bir soyutlama düzeyinde ücret, emek gücünün yeniden üretimi için gerekli geçim araçlarının piyasa fiyatları toplamına eşittir. İşte artı değeri ortaya çıkaran da yalnızca emek gücüne özgü olan, çalıştığında, kendini yeniden üretmek için gerekli geçim mallarının değerinden daha büyük bir değer üretebilme kapasitesidir. Başka bir deyişle, örneğin, özel hastanede çalışan bir hekim her gün çalışmak zorunda olduğu toplam sürenin, 9 saatlik işgününün diyelim 5. saatinde kendi günlük ücretine eşit büyüklükte bir değer üretirken; kalan 4 saatlik kısımda hastane sahibi şirket için artı-değer üretir. Hekimin 4 saat çalışarak ürettiği bu artı değer, aynı zamanda, 9 saatlik emek harcama faaliyetinin sonunda ortaya çıkan değerlerin hekime olan maliyeti ile şirkete olan maliyeti arasındaki farka eşittir. Yukarıdaki analizden hareketle, 4 saatlik artı emekle yaratılan artı değer bir yandan da hekime ödenen günlük ücret ile hekim tarafından her günün sonunda yaratılan değer arasındaki farktır. Analize henüz dahil ettiğimiz "değer" kavramı ise aşağıdaki alt bölümde incelenecektir.

2.4. Değer

Metaların değeri, en basit tanımıyla, onların üretimi için gerekli emek zamanı ile ölçülür. Tıpkı değişim değeri gibi değer kavramı da meta üretimine özgüdür, başka bir deyişle, değer de, değişim değeri gibi söz konusu üretimde ücretli emeğin ve piyasa faktörünün devreye girmiş olmasını ön şart koşar. Dolayısıyla bir hekimin ev koşullarında, kendi yakınıni tedavi etmek için harcadığı emek "değer" yaratmaz. Yukarıdaki hekim örneğinden devam edecek olursak, bir hekim tarafından 9 saatlik emek gücü harcama faaliyeti sonucunda -hastaları muayene ve tedavi ederek- yaratılan değer, bu faaliyet sonucunda ortaya çıkan metanın değerine eşittir. Tanımdan ve örnekten de anlaşılacağı gibi metaların değeri, artı değeri de kapsayan bir büyüklüktür ve tıpkı artı değer gibi değer de emek zamanı ile ifade edilir. Diğer yandan, metalar -belli bir soyutlama düzeyinde- piyasada kendi değerleri karşılığında değişirler ve aslında, kendi meta değerlerini de bu değişim esnasında bulurlar. Yani, metaların değeri, üretimleri bittiği anda verili değildir, ancak diğer metalarla ilişkiye geçtiklerinde belirlenir. Pek çok hizmet emeğinin yanı sıra hekim emeğinde de özgün olan durum, ürünün ortaya çıktığı anda tüketiliyor olması, bu nedenle de emek ürününün piyasada diğer metalarla ilişkiye girdiği aşamanın diğer metalara oranla görünür olmamasıdır. Örnek vermek gerekirse, özel bir hastanede, işletme sahibi şirket, hekimler tarafından yaratılan ürünleri (metaları) istediği fiyattan satabilmiş gibi görünür. Kuşkusuz bunu yapabilir, ama sadece bir defaya mahsus olarak. Piyasada mevcut rekabet koşullarının gereğine uymayan bir fiyatlandırmanın ardından hastalar piyasadaki diğer hastanelere gitmeyi tercih edeceği için, ya bu işletme hizmet bedellerini piyasa düzeylerine getirecek; ya da piyasadan tamamen silinecektir. Sermaye birikiminin olmazsa olmazlarından biri de kapitalist üretimde süreklilik olduğu için bu tip istisnai ve deneme mahiyetindeki durumlar analizde soyutlamayı zorunlu hale getirmektedir. Piyasada meta değerlerinin nasıl belirlendiğine

baktığımızda, karşımıza yeni bir kategori olarak "soyut" ya da "toplumsal emek" çıkmaktadır. Marks, analizlerinde, meta formunu almış bütün üretim sonuçlarının, meta değerlerini almadan önce "kapitalistlerin ortak değer havuzu" adını verdiği piyasada birbirleriyle ilişkiye girdiği tespitini yapmaktadır. Bu havuzda, aynı türden metaları, yetkinlik derecelerine ve üretimde kullandıkları araçların gelişkinliğine bağlı olarak farklı emek-zamanlarında üreten emekçilerin ürünleri buluşmaktadır. Bu farklı emek zamanları kapitalistler arasındaki rekabetin bir sonucu olarak "ortalama olarak gerekli toplumsal emek zamanı"nda tekleşmektedir. Bu tekleşmenin dolayımını kuran rekabettir, çünkü üretiminde görece ileri teknolojileri ve daha nitelikli emeği kullanan kapitalistler daha büyük sermaye yatırımları ile daha kısa sürede daha fazla meta üretimi yaptıkları için değer havuzundaki ağırlıkları da daha fazladır. Emek zamanları toplumsal olarak belirlenir, çünkü, hiçbir kapitalist kendi işçileri tarafından yaratılan artı değere el koymaz, kapitalistlerin el koyduğu değerler, toplumsal emek tarafından yaratılmış değerlerin kendi sermaye paylarına düşen kesirli kısmıdır. Gerçekten de her bireysel kapitalist, ortak değer havuzundan kendi sermaye yatırımı miktarına oranlı bir pay alır. Bu payın bireysel kapitalistler tarafından gerçekleşmesi ise, değişim değerleri, yani piyasa fiyatları üzerinden olur.

Bu teorik çerçeveyi hekim emeği üzerinden değerlendirdiğimizde ise şöyle bir resimle karşılaşırız: Hekim emek gücünün ürünü, diğer pek çok metadan farklı olarak piyasada diğer metalarla ilişkiye girmeden önce fiyatlandırılır. Ancak, bu fiyatlandırmanın, piyasa dikkate alınmadan yapılması halinde emek ürününün olması gerekenden daha yüksek, ya da daha düşük bedeller karşılığında satılması riski vardır ve piyasa, çok geçmeden gerekli tepkiyi verir; kapitalist de fiyatları hızla bu tepkilere uygun olarak yeniden düzenler. Sonuçta, hastane sahibi kapitalist de tıpkı diğerleri gibi ortak değer havuzundan kendi sermaye payı ile oranlı bir hisse almış olur. Örneğin, bir bademcik ameliyatının İstanbul'da 1, Eskişehir'de 2 ve Diyarbakır'da 3 saatte yapıldığını varsayacak olursak, yaygınlaşan ve sayıca daha çok olan ameliyat İstanbul'daki olduğu için bademcik ameliyatı için toplumsal olarak gerekli ortalama emek zamanı, ya da bu ameliyatın değerinin yaklaşık 1.5 saatlik bir hekim emeğine tekabül edeceğini düşünmek mümkündür. Rekabet dolayısıyla, Diyarbakır'daki özel hastane sahibi bir bademcik ameliyatı için 3 saatlik hekim emeğine eşit bir fiyatlandırma yapamaz, o da kurala uymak ve 1.5 saatlik emeğe eşit bir değerle yetinmek zorundadır. Buna karşın, bademcik ameliyatının Diyarbakır'da 3 saat sürüyor olması, bir günde yapılacak ameliyat sayısının İstanbul'a ve Eskişehir'e oranla daha az olması ve bu hizmetin satışından elde edilecek kazancın azalması anlamına gelir. Dolayısıyla, ne İstanbul'daki ne de Diyarbakır'daki özel hastane sahibi kendi işletmesinde çalıştırdığı hekimler tarafından yaratılan artı emeğe değil; soyut/toplumsal emeğe el koymuş olur. Marks'ın "Dünyanın bütün işçileri birleşin!" sözünün de politik bir slogandan ziyade bu bağlamda okunması ve emeğin toplumsallığına yapılmış önemli bir vurgu gibi alınması gerekmektedir.

3. 1970'lerin Krizi ve Hekim Emeğinin Metalaşması Süreci Üzerindeki İzdüşümleri¹

70'lerin krizi olarak anılan süreç, 35 yıldan bu yana pek çok farklı boyut üzerinden analiz edilmiş ve gerek nedenleri, gerekse krize üretilen yanıtlar açısından oldukça değişik yorumlara konu olmuştur. Diğer yandan, "70'li yıllar" demek suretiyle, aslında, 1929 buhranı gibi tek bir tarihe mal edilemeyecek görece farklı bir durumla karşı karşıya kalındığına işaret edilmektedir. Gerçekten de literatürde, çalışma yapan yazarların her birinin öncelik verdiği kriz dinamiklerinin ortaya çıkış tarihlerine göre bir kriz tarihi verildiği ve bu nedenle 1966'dan 1974 yılına uzanan 8 yıllık süre içinde kalmak koşuluyla kriz tarihi konusunun bir çeşitlilik arz ettiği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, örneğin, önceliği altın-dolar paritesinin kaldırılmasına veren yazarlar 1971 yılını baz alırken; petrol fiyatlarının yükselişini krizin başlangıcı olarak kabul edenler 1973-1974 yıllarını, kar oranlarındaki düşüşü esas alanlar ise 1966'dan başlayarak çeşitli tarih aralıklarını kriz başlangıç tarihi olarak vermektedir.

Bu bölümde, krizin nedenleri üzerine geliştirilen tezler çeşitli alt başlıklar altında irdelenecektir. Bu alt başlıklar petrol krizi, Dolar krizi, üretim tarzı ya da emek verimliliğindeki düşmenin yol açtığı kriz, aşırı birikim veya kar oranlarının düşme eğiliminden kaynaklanan kriz ve son olarak ta 70'lerdeki krizin özgün gelişim koşulları ve krize üretilen yanıtlardan oluşmaktadır.

Simon Bromley'in 70'lerdeki krizde analiz birimi olarak aldığı konu esas olarak enflasyondaki hızlı yükseliştir. Yazar, 70'lerdeki krizin, özünde ABD hegemonyasına² karşı çıkılmasından kaynaklanan belirsizliklerle bağlantılı olarak dünya ekonomisinde meydana gelen gelişmelerin bir sonucu olduğunu ve enflasyonun, 1971'de altın- dolar standardına son verilmesinin de etkisiyle hızla yükseldiğini belirtmektedir. Buna karşın, enflasyonun birikim süreci üzerindeki ve krizi derinleştirici etkilerinin göz ardı edilemeyeceği doğru olmakla beraber, yine de, bunun bir neden değil, ancak kökenine inilmesi gereken sonuçlardan biri olduğu unutulmamalıdır. Başka bir deyişle "enflasyon, neden birdenbire yükselişe geçti?" sorusu da yanıtlanmayı bekleyen diğer bir dizi soru arasındaki yerini almalıdır.

Burjuva iktisadın krizi açıklama amacıyla kullandığı teorik gereç ve tahliller bir yana 70'lerdeki krize ilk refleksi "petrol krizi" olarak gelmiştir. Sungur Savran, bu sloganın hemen ardından başta petrol olmak üzere tüm hammadde kaynaklarının sınırına gelindiğine, krizin nedeninin de bu hammadde darlığı olduğuna hükmedildiğini belirtmektedir (Savran, 1994). Öte yandan petrol fiyatlarındaki hızlı yükseliş ve kartelleşme girişiminin (OPEC), kriz başladıktan sonra geliştiği ve krizi şiddetlendirici bir etki yaptığı göz ardı edilmemelidir. Bu anlamda, petrol şokunun krizin temel nedeni olmadığı, ne denli açıkça, krizin uzayıp derinleşmesi üzerinde etkili olduğu, uluslararası alanda pek çok dengeyi yeniden belirlediği de aynı oranda açıktır.

Savaş sonrasında siyasi-askeri blokların çözülmesiyle, ABD'nin enflasyonel politikası, ulusal ekonomiye öncelik

veren bir siyasi araç olmaktan çıkıp, mali harcamalar öncelikle kapitalist dünyayı sosyalizmden gelecek tehditlere karşı korumaya kanalize edilmeye başlandı. Başta Almanya olmak üzere esas olarak Batı Avrupa ülkelerine aktarılan bu fonlar hızla üretken yatırımlara dönüştürülürken; mali destek alan Avrupa ülkeleri, Amerikan Dolarının temel uluslar arası döviz olduğu Bretton Woods yeni para sisteminde³ ulusal paralarını sabit tutarak döviz ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmıyorlardı (Itoh, 1978). Ancak, ABD Dolarına dünya parası ve ulusal para olma olarak özetlenebilecek iki ayrı rolün verilmesi kendi içinde aşılmaz bir çelişki yaratmıştı. Dünya parası olarak değeri, istikrarlı ve sabit olması gereken Dolar, ulusal ölçekte bir rekabet aracı olarak işlev gördüğü için değerinin oynaması, yani değişken olması gerekiyordu (Savran, 1994). Böylece, ABD'nin dış parasal yükümlülükleri ilk kez 1960 yılında mevcut altın rezervlerini aşan bir büyüklüğe ulaştı (O'Brian, 2004). Gerçekten de 1968 yılına gelindiğinde ABD Doları artık altına dönüştürülemez hale gelmişti. Bu çelişkinin bertaraf edilebilmesi için Doların altına çevrilebilirliğini öngören Bretton Woods para sisteminin 1971 yılında kaldırılması gerekecekti (Ruggie, 1982).

Her ne kadar Dolar-Altın sabitlemesinin sorun yaratacağına dair ilk sinyaller daha 1960 yılında alınmış olsa da, emek verimliliğinin büyük bir hızla artmaya devam ettiği, kar oranlarının uzun süreli yükselişinin kesintiye uğramadığı bir ortamda bu gelişmenin bir krizi tetiklemediği açıktır. Bu anlamda, Bretton Woods para sisteminin daha fazla taşınamayacağı, ancak kapitalizmin yapısal krize girdiği 1966 yılından iki yıl sonra (1968) anlaşıldığı göz önüne alındığında, para sisteminin de krizin nedeni olarak tespit etmek pek olanaklı görünmemektedir.

Kriz nedenlerine odaklanan tartışmalarda öne çıkan bir diğer gelişme ise 1970'li yıllarda emek verimliliğinde görülen düşüşler olmuştur. Emeğin 1945-1966 döneminde hızla artan üretkenliği 1966 yılından itibaren kendisini, sermayenin azalan karlılığında açığa vurmuştur (Shaikh, 1994). Takip eden süreçte emek üretkenliğinin de gerilemeye başlaması konusunda getirilen açıklamalardan biri, buna, bir yandan yüksek istihdam düzeyinin sağladığı örgütlenme olanaklarına sahip EKÜ (erken kapitalistleşmiş ülkeler) işçilerinin grev ve direnişlerinden kaynaklanan üretim kayıplarının, diğer yandan ise var olan üretim yönteminin (Fordizm) üretkenliği arttırma kapasitesinin sınırına dayanmış olmasının yol açtığı, dolayısıyla karın değer oranı ile birlikte kar oranının da düştüğü şeklindedir (Savran, 1994). Öte yandan emek verimliliğindeki düşüş, -başta petrol şoku olmak üzere diğer gelişmelerin de etkisiyle katlanarak meta piyasalarına fiyatlar genel düzeyinde hızlı bir artış, yani, yüksek enflasyon biçiminde yansımıştır. Aslında emek üretkenliğindeki artışın bir sonucu olan kar oranlarındaki düşüşe, emek verimlilik oranlarındaki düşmenin eşlik etmesi ilk anda çelişkili bir durum gibi algılanabilir. Ancak, aşağıda detaylı bir şekilde inceleyeceğimiz gibi sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, bir yandan kar artış

oranlarını geriletken diğer yandan da sabit sermayenin, mevcut emek gücü arzının harekete geçiremeyeceği kadar yükseldiği bir durum olarak kendini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, kriz döneminde emek verimliliği oranlarının düştüğü, bu düşüşte mevcut üretim tarzının da etkili olduğu, ya da Fordist üretim organizasyonunun bu düşüşü önlemeye yeterli olmadığı düşünülebilir; ancak, mevcut veriler ışığında tek başına bu olayın, krizin nedeni olarak değil yine sonuçlarından biri olarak değerlendirilmesi daha doğru olacaktır. Ya da başka bir ifade ile verimlilik oranlarında bir düşüş yerine bir artış bile söz konusu olsaydı, bunun, kar oranlarındaki düşüşü engellemeyeceği; hatta kar oranlarındaki düşüşün asli nedeninin emek verimliliğindeki artışın kendisi olduğu unutulmamalıdır.

Türkiye'de sağlık sisteminin dönüşümü süreciyle doğrudan ilintili olması dolayısıyla emek verimliliğindeki düşüş konusunu biraz daha açmakta yarar vardır. Moseley, 1994 yılı Kanada'sından bir örnekleme yaparak, sermaye açısından üretken olan emeğin yarattığı toplam artı değer %62'sinin üretken olmayan emek maliyeti için harcanmak zorunda kaldığını, bunun da, toplamda emek verimlilik oranlarına bir düşüş biçiminde yansıdığını belirtmektedir (Moseley, 1999). Üretken olmayan emeğin maliyetinin, üretken emek tarafından yaratılan artı değer önemli bir bölümünü oluşturması başlı başına bir kriz nedeni olmasa da, böyle bir durumun sermaye birikim hızını yavaşlatacağına şüphe yoktur. Bu noktada, üretken olan ve üretken olmayan emek kategorileri esas olarak emeğin kendisi ile ilgili değil, istihdam edilme biçimleriyle ilişkilidir. Bu bağlamda "üretken emek", ücreti sermayeden ödenen, artı değer yaratan, bütün toplum için yararlı bir kullanım değeri üreten ve ürettiği ürünün değeri piyasada belirlenen emek türüdür. Buna karşın "üretken olmayan emek" ise, ücreti, gelirden ya da ranttan ödenen, artı değer yaratmayan, yaptığı işin sonunda ortaya çıkan ürünün kendi başına toplumsal bir yararı temsil etmediği ya da emek ürününün değerinin piyasada belirlenmediği bir emek kategorisidir. Örnekleme gerekirse, kamuda çalışan hekimler ve sağlık kadroları 1970'li yılların koşullarında üretken olmayan emeği temsil etmekteydiler; çünkü yalnızca kullanım değeri üretiyorlar fakat ürettikleri hizmetlerin değeri piyasada belirlenmiyordu. Bu nedenden ötürü bir kamusal hizmet olarak üretilen sağlık hizmetleri o yıllarda bir kullanım değerine sahip olduğu halde değişim değeri taşıyamıyordu ve bu yüzden meta formunda değildi. Günümüzden bir örnek vermek gerekirse, bir markette kasiyer olarak çalıştırılan bir emekçi "üretken olmayan emek"tir; çünkü kasiyerlik işi, başlı başına alındığında toplumsal bir yararı temsil etmez; başka bir deyişle kasiyerlik işi yapılırken yaratılan bir kullanım değeri yoktur. Aynı nedenden ötürü bir artı değer ya da değişim değeri de söz konusu değildir. Gerçekten de kasiyerlik bir hizmet olarak toplum nezdinde yararlılık yaratan bir iş değildir. Çünkü kullanım değerlerinin yararlı olma hali yalnızca dar bir zümre ile sınırlı değil; tüm toplumu kapsayan bir durumdur. Buna karşın kasiyerlik işi yalnızca söz konusu marketin sahibi için yararlı olan bir hizmettir. Oysa hekimler tarafından verilen hizmetlerin dünyanın her yerinde ve toplumun bütün katmanlarında bir karşılığı

vardır. Diğer yandan, çalışanın kendisiyle değil sermaye için gördüğü işle alakalı olan bu tanıma göre, bir emek gücü kullanım değeri üretmesine rağmen, diğer kriterlere uygun olmadığı için de üretken olmayan emek kategorisinde olabilir. Hekim emeğinin 1970'lerdeki durumu buna verilebilecek en iyi örnektir. Sonuç olarak çalışanın hangi işte çalıştırıldığı kadar kapitalist koşullar altında çalıştırılıp çalıştırılmadığı da tanım açısından belirleyicidir.

Tekrar Mosole'y'in araştırmasının sonuçlarına dönecek olursak, 1990'larda ve onu önceleyen yıllarda aralarında hekimlerin de bulunduğu bütün kamu çalışanları ile başta ticaret, finans ve sigortacılık olmak üzere artı değer yaratılmayan hizmet üretimlerinde çalışanlar için yapılan harcamaların üretken emek tarafından yaratılan değerlerin %62'sine ulaşmış olması bir dizi yeniden yapılanmayı sermaye açısından kaçınılmaz hale getirmiştir. Birikim hızının tekrar arttırılması için, birikimin olmazsa olmaz unsurlarından olan üretken olmayan emek kullanımından vazgeçilemeyeceği için geriye yalnızca iki çıkış yolu kalmıştır:

a) Üretken olmayan emek kategorisinin olabildiği oranda üretken emeğe dönüştürülmesi; ve/veya

b) Üretken olan ve üretken olmayan emek maliyetlerinin aşağıya çekilmesi.

3.1. Aşırı Birikim ve Kar Oranlarının Düşme Eğilimine Girmesi

Aşırı birikim teorisinde, en fazla tartışılan ve çeşitli görüş farklılıklarının bulunduğu tez, kar oranlarının düşüş eğilimi yasasıdır. Bu yasaya göre, emeğin sermaye tarafından sömürülme yoğunluğu aynı kaldığı sürece, değişmeyen sermayenin (üretim araçlarına yapılan toplam yatırım) değişen sermayeye (işgücüne yapılan toplam yatırım) göre tedrici büyümesi, zorunlu olarak genel kar oranında da tedrici bir düşmeye yol açacaktır (Marks, 1997). Bu analize göre, emek gücünün üretkenliği arttıkça üretilen çıktı miktarı artarken (aşırı birikim), birim çıktı içindeki emek değeri azalmakta; artan çıktı miktarının bir bölümü -sürekli bir biçimde- sabit sermaye formunda yeniden üretim sürecine eklendiği için değişmeyen sermayede değişene oranla gitgide oransal bir yükselme ya da başka bir ifade ile sermayenin organik bileşiminde sürekli bir yükselmeye yol açmaktadır (Marks, 1997). Shaikh yasaya getirilen itirazlardan birinin, mekanizasyonun mutlaka kar oranında bir düşüşü gerektirmeyeceği şeklinde olduğunu belirtmektedir. Bu tezdeki temel gerekçe ise üretim araçlarının emek değerinin (C), artan mekanizasyona bağlı olarak metaların emek değerinde gerçekleşen azalış ile aynı oranda artmayabileceği, hatta azalabileceği; böylece C/L oranının yükselmeyeceği ve sonuçta da kar oranında aşağıya doğru bir baskı oluşmayabileceğidir (Shaikh, 1994). Rosdolsky ise, Marks'ın Ricardo'yu eleştirisine gönderme yaparak, kar oranı ile artı değer oranının birbirine karıştırılmaması gerektiğinin altını çizmekte ve üretim tekniklerinde

yaşanan sürekli devrimler sonucu artan emek verimliliğine bağlı olarak sermayenin değişen kısmının (işçilik maliyetleri), değişmeyen (üretim araçlarının maliyeti) kısmına oranla azalması biçimindeki olgunun, kendisini, kar oranlarında bir düşüş biçiminde ortaya koyacağını hatırlatmaktadır. Rosdolsky kar oranının, nispi artı değer veya nispi artı emek, üretim güçlerindeki gelişme ve üretime dahil edilen sermayenin değişmeyen kısmının büyüklüğü ile ters ilişki içinde olduğunu; bu nedenle bunlardaki artışın, kar oranında bir düşüşle kendini göstereceğini belirtmektedir (Rosdolsky, 1977). Nispi artı değer kavramı ile kriz arasındaki ilişki, bu çalışmanın konusu açısından kilit bir öneme sahip olduğu için, kavramı biraz daha derinlemesine ele almakta yarar var. Marks, analizlerinde artı değeri arttırmanın iki yolu olduğunu belirtmekte ve işgünü uzatılarak arttırılan artı değer miktarı (mutlak artı değer) ile gerekli emek zamanının kısaltılması sonucu, işgününün iki kısmının uzunluklarındaki değişiklikten doğan artı değeri (nispi artı değer) birbirinden ayırmaktadır (Marks, 2000). Bu analizlere göre, emek üretkenliği bir önceki durumunun iki katına çıktığında: birim zamanda üretilen ürün miktarı aynı oranda artarken; emek gücü tarafından yaratılan toplam değer değişmemekte, yalnızca, yaratılan artı, eskisinin iki katı çoklukta ürüne dağılmış olmaktadır (Marks, 2000). Bir metanın gerçek değeri, o metanın her ayrı durumda üreticiye mal olduğu emek-zamanı ile değil; onun üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanı ile ölçüldüğü için, yeni yöntemle üretim yapan kapitalistin ürettiği metalar, ancak fiyatlarındaki bir azalma ile daha geniş bir pazara egemen olabilir (Marks, 2000). Kapitalist, bu yeni durumda da artan miktarda bir artı değer elde eder, ama ortalama toplumsal koşullar altında gerekli emeğin artı emeğe oranı (gerekli emek/artı emek) artık küçülmüştür. Metaların değeri, emeğin üretkenliği ile ters orantılı iken; nispi artı değer bu üretkenlikle doğru orantılıdır. Üretkenliğin artması ile artar, düşmesi ile azalır (Marks, 2000). Buradan tekrar, Rosdolsky'nin yukarıda aktarılan, kar oranı ile nispi artı değer arasında ters bir ilişkinin olduğuna dair hatırlatmasına dönecek olursak, artan emek üretkenliğinin nispi artı değeri nasıl yükselttiği ve kar oranının da buna bağlı olarak nasıl düştüğü daha anlaşılır hale gelecektir.

Marksist teoriye dayandırılan analizlerde, krizin ortaya çıkışı aşırı birikime dayandırılırken; derinleşmesinde etkili olan birden fazla değişkene işaret edilmekte, özellikle de, sermayenin değersizleşmesi, emek verimliliğinde düşüş ile birlikte yüksek enflasyon olgularına dikkat çekilmektedir. 70'lerdeki krizde kar oranlarının düşüş eğiliminin oynadığı role itirazlar arasında Okishio'nun, Brenner tarafından da güçlü destek bulan tezi de bulunmaktadır. Okishio, teknolojik yatırımların arttırılmasıyla birlikte ortalama kar oranlarının düşüşe değil, yükselişe geçeceğini savunmuştur. Bu teze göre, teknolojinin üretim sürecine girmesiyle birlikte, birim ürünün üretimi için gerekli emek zamanı azalacak, daha az miktarda değişen sermaye ile daha fazla miktarda çıktı elde edileceği için kar oranı yükselecektir (Okishio, 1999).

Ancak bu değerlendirmede, çıktı miktarı artsa bile birim çıktıdaki emek değerinde kaçınılmaz olarak meydana gelecek düşüşün hiç dikkate alınmadığı görülmektedir.

3.2. 1970'lerdeki krizin özgün gelişim koşulları ve krize üretilen yanıtlar

Kriz öncesindeki olgular Marx'ın teorileri ışığında analiz edildiğinde ortaya şöyle bir manzara çıkmaktadır: II. Dünya savaşının bitimini takip eden ve kapitalizmin altın çağı olarak adlandırılan 1945-1966 döneminde artan sabit sermaye yatırımları ile birlikte emek verimliliğinde de büyük ve süreklilik arz eden artışlar yaşandı (Altvater, 1981). Savaşın önce sadece ABD'de yaygın biçimde kullanılan bazı üretim teknikleri, 1945-1966 döneminde başta OECD ülkeleri olmak üzere öteki kapitalist ülkelere de yayıldı. Bu gelişme aynı zamanda, EKÜ'lerdeki sabit sermaye yatırımlarının bu süreçte arttığı anlamına geliyordu. Aynı tarihsel dönemde, önce ABD sermayesi ardından da Avrupa ve Japon sermayeleri hızla uluslararasılaşma sürecine girdiler (Savran, 1994; Bromley, 1991; O'Brian, 2004).

Savran gibi Itoh da aşırı birikime dikkat çekmekte ve erken kapitalistleşmiş ülkelerdeki (E.K.Ü) sermayenin, emekçi nüfusa göre aşırı birikmiş durumda olduğunu belirtmektedir (Itoh, 1978). 50'li ve 60'lı yıllardaki aşırı büyüme, sonunda görece bir işgücü kıtlığının ortaya çıkmasına yol açmış; Vietnam savaşı dolayısıyla ABD'deki canlı emek kıtlığı daha da fazla hissedilir olmuştu. İşgücü kıtlığının söz konusu süreçte kar oranları üzerinde ikili bir baskı oluşturduğu tespiti yapılabilir: 1) İşsizlik oranlarının sıfır düzeyine yakın olması çoğunluğu örgütlü çalışır durumdaki işçilerin ücret pazarlığındaki gücünü arttırmış ve dolayısıyla artı değer sermayenin değişen kısmına oranı düşmüş ve 2) Örgütlü işgücünün yoğun çalışma temposu da dahil olmak üzere üretim sürecine dair bütün tepkilerinin uzun sürelerle işi durdurma ve grevler biçiminde kendini göstermesi dolayısıyla üretimde geçen sürelerde ve verimlilikte önemli kayıplar yaşanmıştır, yani artı değer miktarsal olarak artışı da sektöre uğramaya başlamıştır (Itoh, 1978). Ancak, emek gücü arzındaki görece kıtlığın, o dönemin özgün koşullarında işgücü arzındaki artışın, sürekli büyüyen artı değer giderek artan bir bölümünün sermayeye eklenmesi sonucunda sabit sermaye yatırımlarında meydana gelen büyümenin hızına yetişememesinden kaynaklandığı da düşünülebilir. Başka bir deyişle, üretim araçları (sabit sermaye) öylesine büyük bir hızla büyümektedir ki bu araçları harekete geçirerek değer üretecek işgücü arzındaki artışın bu hıza yetişemediği bir durum söz konusu olmuştur. Gerçekten de belli bir toplumda emeğin üretkenlik derecesi, bir emekçinin belli bir sürede, emek gücünün aynı gerilimi ile ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarının nispi büyüklüğü ile ifade edilir. Emekçinin böylece dönüştürdüğü üretim araçları kitlesi, emeğin üretkenliği ile birlikte artar (Marks, 2000). Bu esas olarak aşırı birikim dinamiğinin etkili olduğu sürecin sonunda, EKÜ'lerde 1966 yılından başlayarak ilk olarak kar oranları artış hızında, ardından da emek verimliliği artışlarında ciddi bir

yavaşlama görülmüştür⁵ (Lebowitz, 1999) Sermayenin organik bileşimindeki yükselme dolayısıyla kar oranlarının düşme eğilimine girmesi kapitalizmin bu süreçte yapısal bir krizde olduğunun göstergesi olarak alınabilir.

Sermayenin organik bileşimindeki yükselmenin düzeltilmesinde kapitalist sınıf açısından çıkış yolu, ya artı değeri, sermayenin değişmeyen kısmı (sabit sermaye) ile sermayenin değişen kısmı (işçilik maliyetleri) arttırılmamak koşuluyla büyütme; ya -artı değerini gerilememesi koşuluyla- paydadaki her iki faktörü de küçültme; ya da en ideali, hem artı değeri büyütme hem de bunu sabit sermaye yatırımı ile işçilik maliyetlerini küçültürken yapmaktır. Üretimin parçalanarak dünya ölçeğine yayılması, işin belli bölümlerinin çevreye aktarılması (outsourcing) ve taşeronlaşma (subcontracting), arz ve meta zincirleri (supply and commodity chains) olgularıyla birlikte ortaya çıkan sonuçların bu "en ideal" seçenekle benzeşmekte olduğu tespitini yapmak mümkündür. Gerçekten de, örneğin, Bromley, EKÜ'lerdeki bireysel sermayeler ölçeğinde sermayenin değişmeyen kısmının (sabit sermaye yatırımları) miktarsal olarak bu yollarla azaltıldığını belirtmektedir (Bromley, 1991). Bu gelişmeye bağlı olarak bu ülkelerde "sanayisizleştirme" (de-industrialisation) diye anılan bir süreç yaşandığı gibi bir izlenim oluşmuştur. Ancak, çalışmanın devamında da aktarılacağı gibi, gerçekte yaşanan, tümünden bir sanayisizleştirmeden ziyade alışlagelmiş büyük ölçekli sanayi işletmelerinin parçalanarak önce EKÜ'lerin kendi içindeki "çevre"ye, ardından da dünya ölçeğine yayılması, yani mekansal bir farklılaşma olmuştur. Sanayi sektörlerinde işsizliğin mevzi olarak artması işçi sınıfının bir yandan örgütlülüğünü geriletirken, diğer yandan da ücret pazarlığındaki gücünü zayıflatmak suretiyle, toplamda, sermayenin değişen kısmını da görece küçültücü bir etki yapmıştır.

Ernst Mandel kapitalizmin bunalımdan çıkışı için, yukarıda sayılan gelişmeleri de kapsayan şu dört değişikene dikkat çekmektedir:

1) Sermayenin, organik bileşimin yüksek olduğu ülkelerden düşük olduğu ülkelere akması suretiyle ortalama organik bileşim birdenbire düşebilir;

2) Emek yoğunluğu arttırılarak ya da işçi sınıfının, kötü bir yenilgiye uğratılması sonucunda emek gücünü değerinin altında satmaya zorlanmasıyla artık değer haddi birdenbire yükselebilir;

3) Sermayenin değişmeyen kısmının, özellikle de hammaddenin birdenbire ucuzlamasıyla organik bileşimde ani bir düşüş yaşanması ya da sektör I (Üretim malları) üretiminde emek gücü verimliliğinin devrimsel bir artışı da sabit sermayenin ucuzlaması üzerinde benzer bir etki yapabilir; ve

4) Dolaşır sermayenin devir süresinin, taşımacılık ve iletim sistemleri ile dağıtım teknikleri iyileştirilerek radikal ölçüde kısalması sağlanabilir (Mandel, 1972). Kriz

sonrasında yanıt bağlamında uygulamaya konan politikaların Mandel'in tespitlerinin hepsiyle birebir örtüştüğü aşikardır.

Sabit sermaye yatırımlarının yüksekliğine karşı önerilen çözümler, esas olarak sabit sermaye değişkenine odaklanmış ve öncelikle, üretimin parçalanması ve ikinci olarak da sabit sermayenin üretim maliyetlerinin düşürülmesi hedeflenmiştir. İkinci çözüm, yani üretim teknolojilerinin ucuzlatılması için AR-GE yatırımlarının yapılmaya başlanması, üretimin mekansal olarak yayılması zorunluluğu ile birlikte farklı bir mülkiyet alanının daha uluslar arası ölçekte tanımlanması ve hukuki güvence altına alınmasını gerekli hale getirmiştir: Fikri Mülkiyet ve Patent Hakları, TRIPS⁶. Böylelikle, bir önceki birikim sürecinde genelde büyük bir gizlilik içinde saklanan, fakat yeni süreçte dünya ölçeğine yayılan üretimden dolayı kendisi de mobilite kazanmak zorunda olan teknolojik buluş, icat, proje ve formüller -aslında gelişen emek gücünün ürünü olmalarına karşın- üreticisi için değil, fikir üretimini yapan emek gücünü çalıştıran şirketler için yeni bir mülkiyet hakkı olarak tanımlanmıştır. Çözüm önerilerinden birincisine, yani üretimin parçalanmasına dönecek olursak, o dönemin koşulları gereği, yani krizin başlangıçta esas olarak OECD'nin EKÜ'lerinde yaşanıyor olması ve bu ülkelerin tamamında gerek Fordist üretim organizasyonu gerekse Sosyal Refah Devleti modelinin de etkisiyle emek hareketinin güçlü ve örgütlü olması dolayısıyla, sermayenin, parçalara bölünerek çevreye aktarılması gereken değişmeyen kısmını yine bu EKÜ'ler içinde sermaye biçiminde kullanmanın olanakları, oldukça sınırlı durumdaydı⁷. Fakat, aynı dönemde ekonomiler yüksek gümrük ve koruma duvarlarıyla korunduğu için sermayenin diğer coğrafyalara yönelme olanakları da çok dardı. Bu nedenle, Ercan'ın, üretimin dünya ölçeğinde saçılması olarak betimlediği bu olgu, -bütün zorlukları ve sınırlarına rağmen- öncelikle erken kapitalistleşmiş ülkelerdeki (EKÜ) büyük ölçekli firmalardan, yine bu ülkelerin kendi içindeki "çevre"ye yayılarak başladı (Ercan, 2006a). 80'li yılların başlarında ortaya çıkan İtalya'da Emilia Romagna, Avusturya'da Salzburg, Almanya'da Baden Württemberg gibi bölgesel oluşumlar "merkez içindeki çevreler" olgusunun erken örnekleri arasında sayılabilir (Müftüoğlu, 2005). Ancak, yayılma alanlarının aşırı biriken likit sermayeyi absorbe etmeye yetmediği erken aşamada, sermaye önce, EKÜ'lerin finans piyasalarına, spekülasyona doğru akmaya başladı (Carchedi, 1999). İşte bu nedenle ki 70'lerin krizi ile finans piyasalarında gelişip, çeşitlenmenin başladığı ve bu alandaki teknolojilerde hızlı bir gelişmenin yaşandığı tarihlerin aynılığını rastlantısal bir uyum olarak değerlendirmek pek mümkün görünmemektedir. Bu gelişme bir yandan da aşırı birikim sonucu yoğunlaşan sermayenin artık merkezileşme sürecine girdiğini göstermektedir⁸. Balaam ve Veseth de benzer şekilde finans piyasalarındaki gelişme ve çeşitlenmenin miladı olarak 70'lerdeki krizi göstermekte ve batılı ülkelerdeki aşırı fon fazlalığını vurgulamaktadır. Ancak yazarlar, bunun yanı sıra bu gelişmenin iç dinamiklerini de açıklamaktadırlar. Balaam ve Veseth, Bretton Woods döneminde devletten devlete işleyen

finans piyasalarının, petrol şokuyla birlikte piyasalar arası bir işleyişe dönüştüğüne dikkat çekmekte; batıdaki fonların 1973-1974'den itibaren önce Orta Doğu'daki petrol ihraç eden ülkelere ardından da tüm dünya finans piyasalarına akmaya başladığını; bu gelişmenin "geri dönüşümlü petro-dolar ticareti" olarak adlandırıldığını ve esas olarak petrol zengini ülkelerin fon ihtiyacı, petrol fakiri olan zengin batılı ülkelerin ise fon fazlası içinde olmalarından kaynaklandığını belirtmektedirler (Balam, 2001). Öte yandan aynı dönemde geç kapitalistleşmiş ülkelerin (GKÜ) kendi içlerinde de benzer şekilde, üretimin önce kendi coğrafyasında yayılma sürecinin yaşandığı ve küçük üreticilerin fason ilişkiler etrafında örgütlenmeye başladığı bilinmektedir (Erendil, 2000).

Üretimin, dünya ölçeğinde yayılmasının görece geç başlamasının bir diğer önemli nedeni ya da Mandel'in sermayenin krizden çıkış süreciyle ilgili olarak belirlediği kriterlerden dördüncüsü konusunda üretim araçlarını uzak coğrafyalara taşıma maliyetlerinin 60'lı yıllarda ve 70'li yılların başında oldukça yüksek olduğunun hatırlanmasında yarar vardır. Sermayenin mekansal işbölümünü de olanaklı hale getiren ulaşım teknolojisi alanına yapılan yatırımlar sayesinde ulaşım maliyetlerinin hızla düşmesi üretim araçları gibi büyük kütlelerin uluslar arası ölçekte taşınabilmesini olanaklı ve görece kolay hale getirmiştir (Dikmen, 2000). Bu bağlamda, ulaştırma hizmetlerinin, GATS (1994) anlaşmasının öncelikli sektörleri arasında gelmesi bir rastlantı değildir.

Diğer yandan, sürecin kurumlarının oluşturulması her coğrafyada farklı tarihsel bir seyir izlemiş olmakla birlikte, sermayenin dünya ölçeğine saçılması olgusunun kendisi 90'lı yılların başlarından itibaren EKÜ'lerden, GKÜ'lerdeki orta ve küçük ölçekli firmalara doğru çok yönlü bir yayılma göstermektedir. Yine de bu, OECD ülkelerinin kendi içindeki yayılmanın son bulduğu anlamına gelmemektedir⁹. Berna Müftüoğlu, bu bağlamda Harvey'den yaptığı alıntıyla bu gelişmelerin beraberinde EKÜ'lerdeki üretimde hiyerarşik yapıların ortaya çıktığının ve aileyle dayalı (patriarkal), himayeci (paternalist) ve az ücretle işçi çalıştıran (sweatshop) yerlerin, üretim sürecinin eklentileri olmak yerine ana direkleri olarak canlandırılıp, yaşatıldığının altını çizmektedir (Müftüoğlu, 2003). AB Komisyonunun, a-tipik çalışmanın (geçici, kiralık, part-time vb çalışma biçimleri) yaygınlaştırılması ve düzenli çalışmanın yerine ikame edilebilecek bir işleyiş haline getirilmesi amacıyla 2006 Kasım ayında üye devletlerin görüşüne sunduğu Yeşil Rapor da Harvey'in tespitini doğrular niteliktedir¹⁰ (AB Komisyonu, 2006). Bu vurgular, sayılan üretim organizasyonlarının geçici ya da arızı olmayıp; sisteme içkin ve yapısal olduğunu göstermesinin ötesinde, bu üretim organizasyonlarının sermayenin krizden çıkış stratejisi olarak işlev gördüğünü de doğrulamaları bakımından önemlidir.

Bu sürecin olmazsa olmazlarından bir diğeri ise sermayenin dünya ölçeğinde saçılmasının önündeki en önemli engel olan gümrükler, kotalar ve ulusal ölçekteki düzenlemelerin hızla ortadan kaldırılmasıydı. 1945 sonrası

dönemde GATT müzakere turlarını takiben uluslararası ticarette gümrük indirimlerinde önemli adımlar atılmaya başlandı. Kriz yıllarına gelindiğinde ise, artık, sıra bir yandan da tarife dışı engellerin kaldırılmasına gelmişti (O'Brian, 2004). GKÜ ulus devletleri ve sermaye sınıfları, likiditesi artan uluslar arası sermayenin, GKÜ'lerde kuracağı üretim ilişkileri üzerinden söz konusu bu coğrafyaların uluslararası kapitalist döngüye eklenmesini hızlandıracağını görmekte gecikmediler. Bu süreçte en etkili dinamik ise, GKÜ'lerdeki orta ve küçük ölçekli işletmeler olarak öne çıktı. İşbirliği içine girdikleri yabancı firmaların taleplerinin de yardımıyla harekete geçen KOBİ'lerin, Dünya Ticaret Örgütü liderliğinde yürütülen "çok taraflı ticaret sistemi" adlı oyunun kurallarını öğrenmeleri, kendi sınıfsal çıkarlarını görmeleri uzun sürmedi. Benzer şekilde, Müftüoğlu da, Türkiye gibi ülkelerde, yaşanan ekonomik ve mali krizlerin de KOBİ'lerin "öğrenme" sürecini hızlandırdığını belirtiyor ve küçük firmaların, krizi atlatabilmelerinin koşulunun ancak ve ancak daha yoğun bir şekilde uluslararası piyasalara eklenme ile mümkün olabileceğine inandıklarını ifade ettiklerini aktarıyor (Müftüoğlu, 2004). Krizden çıkışın sermaye ve emeğin uluslar arası ve mekansal işbölümü bağlamındaki politikalarının pratiğe yansımaları ise şöyle olmuştur:

Aşırı birikimin, krizin ilk yıllarında EKÜ'ler içindeki finans piyasalarına yönelmek zorunda kaldığına yukarıda değinilmişti. Ancak, finans sektörü, değer üretimi üzerinden sermaye birikiminin sağlanabileceği bir alan olmadığı için -özellikle de o dönemdeki görece sığ, çeşitlilikten ve hızlı iletişim olanaklarından yoksun konumu hatırlanacak olursa- bireysel kapitalistler açısından ancak "sığınacak geçici-güvenli bir liman" işlevi görmekteydi. Asıl yapılması gereken ise, kendi coğrafyasında üretken yatırıma dönüştürülemeyen sermayenin -başka coğrafyalarda olsa bile- mutlaka üretken olarak yeniden yatırılmasının sağlanmasıydı. Üretimin dünya ölçeğine yayılması, mevcut üretken yatırımların parçalanarak değişik ülke ve bölgelere taşınmasına olanak yaratırken, sermayenin akın edeceği bu coğrafyalarda üretim için gerekli alt-yapının kurulması gereği de EKÜ'lerde biriken para formundaki sermayenin üretken yatırımlara dönüşmesi fırsatını doğurdu. Çakmak, EKÜ'lerdeki aşırı birikim sorununu şu sözlerle ifade etmektedir: "Bugün muazzam bir para var. Bu parayı sermaye değerlendirmek istiyor, tekrar kara dönüştürmek istiyor. Fakat bunu, sanayide yapamıyor, çünkü mevcut teknoloji bu parayı emebilecek yatırım fırsatlarını doğurmuyor" (Çakmak, 2004). Ne var ki, sağlıktan, enerjiye, telekomünikasyona, ulaşımdan, köprü, yol, baraj vb.ne varana kadar -üretim için olmazsa olmaz- bütün bu alt yapı hizmetleri de on yıllardan beridir ulus devletlerin kontrolündeki "kamusal alan" kapsamına giriyordu ve bu durum, para sermayenin söz konusu bu üretken yatırımlara dönüşmesi önünde ciddi bir engel olarak duruyordu. Kapitalist koşullarda üretildiğinde artı değer yaratılabilecek eğitim ve sağlık hizmetleri de aynı kategorideydi. Üstelik, ulus devletler, bu alt yapı kurulum faaliyetleri ve hizmetleri özel firmalara da gördürmeyi kabul etseler bile, aynı anda kendileri de bu tür faaliyetleri

sürdürecekleri için, özel firmaların, söz konusu hizmetleri "kamusal" olarak vermekte olan devletler karşısında rekabet etmekte zorlanacakları açıktı. Çünkü devletler, bu alt yapı hizmetlerini yalnızca karşılıksız ya da çok cüzi katkı payları karşılığında vermekle kalmıyor, bu işlerde istihdam ettikleri hizmet personelini de ücret ve istihdam güvencesinin yanı sıra pek çok yan faydalar sağlayarak çalıştırıyordu. Emek piyasasındaki hizmet çalışanlarının önemli bölümünün devletler tarafından istihdam edilmesi sonucuna yol açan bu durum, özel firmaların satın alacakları hizmet emek gücü ile pazarlık koşullarını belirleyen ve daha da önemlisi sermayeyi, emekle giriştiği pazarlıkta dezavantajlı konuma iten bir pratikti. Buna göre, devletlerin uhdesindeki ekonomik faaliyetlerin özelleştirilebileceği ya da ticarileştirilebileceği; kamuda istihdam edilen hizmet personelinin çalışma koşullarının esnekleştirilip, kuralsızlaştırılarak piyasa normlarına getirilebileceği yeni bir kamusal düzen gerekiyordu¹¹.

4. Sonuç

Hekim emeği de dahil olmak üzere hizmet emek türlerinin önemli bir çoğunluğu, 1970'lerden bu yana giderek hızlanan bir şekilde metalaşmaktadır. Kapitalizmin yapısal krizini erteleyeceği umulan bu metalaştırma süreçleri, bir yandan sermayenin aşırı birikimi için yeni yatırım alanlarının yaratılması diğer yandan ise kar oranlarındaki düşüşü durdurabileceği umudu olmak üzere ikili bir işleve sahiptir. Sağlık sektörü, gerektirdiği yatırımların büyüklüğü açısından sermayenin aşırı birikim krizinin ertelenmesinde enerji alt yapı yatırımları kadar önemli görülmektedir. Sağlık hizmetlerinin metalaşmasında diğer üretim sektörlerinden farklı görünen boyut ise, hizmetin stoklanamaması, üretim ile tüketimin aynı anda olması dolayısıyla aşırı üretimin yapılamayacağı; dolayısıyla sunulan hizmetin birebir toplumsal ihtiyaçları karşılayacağı ve ihtiyacın ötesinde aşırı bir üretimin söz konusu olmayacağı sanısıdır. Buna karşın, üretildiği anda tüketilen metalarda aşırı üretimi görünmez kılan durum; kapitalist toplumsal ilişkiler sisteminde insani gereksinimlerin başka metalar ya da diğer hizmetler aracılığıyla kısıtlanması olgusudur. Toplumun sağlıklı tutacak bilimsel araştırma ve çabalar yerine, hastalıklara farklı yöntemler kullanılarak tanı koyma, ya da bir hastalığı iyileştiren bir tedavinin bir başka sağlık sorununa yol açıyor olması veya tek bir analizle anlaşılabilir bir hastalık için onlarca farklı analizin istenmesi vb. süreçlerin tamamı, aslında sağlık alanındaki aşırı üretimi tüketmeye hazır bir toplum yaratma çabasının parçasıdır. Medya ve televizyon programları, sağlık alanındaki üretim için ihtiyaç yaratmanın en işlevsel aracıdır.

Bu çalışmadaki analiz ve tespitlerden hareketle yeni süreçte, ücretli olarak çalışan hekimlerin daha yoğun bir emek ve artı değer sömürüsüne maruz kalacağı öngörüsünde bulunmak yanlış olmayacaktır. Hekimlerin hızla proleterleşmesine yol açan politika ve uygulamalar karşısında, mesleki örgütlenmelerin yanı sıra emek-sermaye çelişkisi temelinde bir örgütlenmenin de göz önünde bulundurulmasında yarar vardır.

DİP NOTLAR

1. Bu bölüm, G.Yılmaz'ın SAV-Almanak/2007'de yayınlanan "1980'lerden 2000'lere : Türkiye'de devletin dönüşümü" başlıklı çalışmasının 1.Bölümünden yararlanılarak yazılmıştır.

2. Robert Cox'a göre çeşitli hegemonya mekanizmaları vardır. Bunlar içinde uluslararası organizasyonların belirleyici özellikleri şöyle sıralanabilir:

1) Bu kuruluşlar, hegemonik dünya düzeninin genişlemesine yardım edecek kural ve yasalara şekil verirler;

2) Kendileri bizzat hegemonik dünya düzeninin ürünüdürler;

3) Dünya düzeninin normlarını ideolojik olarak meşrulaştırırlar;

4) Çevre ülkelerden elit kesimle işbirlikleri tesis ederler; ve

5) Karşı-hegemonik düşünceleri absorbe ederler (Cox, 1993) Hegemonya konusunda ayrıca Bkz. Balaam&Veseth: "En zengin ve en güçlü ulus, uluslar arası politik ekonominin belli bir alanında uluslar arası politik ve ekonomik ilişkiler sisteminin organizasyonunda sorumluluk üstlendiğinde bir hegemonya tesis edilmiş olur. Pek çok UPE yazarı modern tarih çağında üç hegemonya örneği yaşadığı konusunda mutabıktır. Bunlar: 18.yy da Hollanda, 19.yy da İngiltere ve II.Dünya Savaşı sonrasında ABD'dir. I. Ve II. Dünya savaşları arasında dünyada hegemon devlet yoktur." (Balaam, 2001)

3. "Bretton Woods sisteminin iki ana direği vardı: bir yandan ABD Doları bir dünya parası niteliğini kazanıyordu. Buna göre her ulusal paranın değeri ABD Dolarına göre saptanacaktı. ABD ise, öteki devletler talep ettiğinde, Doları sabit bir kur üzerinden altına çevirmeyi taahhüt ediyordu" (Savran, 1994)

4. Bkz. Marks, K. Birikim ve Genişlemiş Ölçekte Yeniden Üretim, Kapital Cilt:II, s.75: "Üretken sürecin ulaşacağı genişliğin boyutları keyfi olmayıp teknoloji tarafından belirlendiği için, gerçekleşen artı değer her ne kadar sermayeleştirilmeye ayrılmış ise de birbirini izleyen birkaç devre sonucu çoğu kez ek sermaye olarak etkili bir işlev yapmakta olan sermaye-değer devresine girmeye yetecek büyüklüğe ulaşır (ve zaten bu büyüklüğe ulaşana kadar da para sermaye olarak birikmesi gerekir). Ayrıca Bkz. Cilt:II, s.76: "Gerçekte normal koşullar altında artı değer bir kısmının daima gelir olarak harcanması, diğer kısmının ise sermayeleştirilmesi gerekir"

5. 1965-1973 döneminde ABD imalat sanayinde karlar %40.9 oranında geriledi. Aynı dönemde emek verimliliği (çıktı/sermaye) ise %23 oranında geriledi (Lebowitz, 1999)

6. DTÖ'nde 1986-1994 Uruguay Raundu Sırasında imzalanan TRIPS/Fikri Mülkiyet ve Patent Anlaşmasının detayı için Bkz. http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm7_e.htm

7. Bkz. Kapital 1.Cilt, s.592: "İşçi sınıfı tarafından sağlanan karşılığı ödenmemiş emek miktarı, kapitalist sınıfın yaptığı birikim, onun, sermayeye dönüşmesi için, olağanüstü ödenmiş ek emeğe duyulan gereksinmeyi çok hızlı bir şekilde arttırıyorsa, ücretler yükselir, diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bu karşılığı ödenmemiş emek, buna orantılı olarak azalır. Ne var ki bu azalma, sermayeyi belirleyen artı-emeğin artık normal miktarlarda sağlanamayacağı noktaya gelir gelmez bir tepki kendini gösterir: gelirin daha küçük bir kısmı sermayeleşir, birikim aksar ve ücretlerdeki artış hareketi birden durur."

8. Sermayenin yoğunlaşması emek ve sermaye arasında yaşanan emek süreçlerinin sonucu iken; merkezileşmesi, başta rekabet olmak üzere sermayeler arası bir ilişkiyi anlatır. (Ercan, 2006b). Gerçekten de değer, üretim sürecinde yaratılır, finans piyasaları ise sermayenin farklı kapitalistler arasında sadece el değiştirdiği bir alandır (Yılmaz, 2006).

9. Kapsamlı bir analiz için bkz. :Bölgesel Kümeleşme s.31-34 içinde:Fason Ekonomisi: Gedikpaşa'da Ayakkabı Üretimi/Berna G. Müftüoğlu

10. Bkz. Yeşil Rapor (Green Paper)s. 16: "İşçilerin geniş taşeron zincirlerinde çalıştıkları durumlarda da benzer emek hakkı ihlalleri ortaya çıkmaktadır. Bazı üye devletler, bu tip sorunları ana taşeron firmalarla "ortak ve çeşitli yüklenim sistemlerine" bağlı olarak yapılacak anlaşmalarla aşmaya çalışmaktadır. Böylesi bir pratik, ana taşeron firmaları kendi ticaret partnerleriyle olan ilişkilerinde çalışma yasalarına uygun davranma yönünde teşvik edebilir. Ancak diğer yandan, bu tip düzenlemelerin, yabancı ve yerli büyük şirketlerin üretimin belli bölümlerini taşeronlara aktarma olanaklarını kısıtlayacağı ve böylece iç piyasada hizmetlerin serbest ticaretine engel teşkil edeceği unutulmamalıdır. (EU Commission, Brussels, Nov.22, 2006, Com(2006)708 Final)

11. Aktarılan sürecin Türkiye'deki uygulaması için bkz. 5227 sayılı Kamu Yönetiminin Temel İlkeleri ve Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun ve 5393 sayılı Belediye Kanunu, 5302 sayılı İl Özel İdareleri Kanunu, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 5345 sayılı Gelir İdaresi Başkanlığı Hakkında Yasa (Kaynak: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü http://www.todaie.gov.tr/KYP/kamu_y%C3%B6netim_reformu.asp). Avrupa Birliğindeki benzer uygulamalar için bkz. Bolkestein Directive (Kaynak: <http://www.bolkestein-inc.com/>)

KAYNAKÇA

AB Komisyonu (2006) Yeşil Rapor EU Commission, Brussels, 16. Nov.22, 2006, Com(2006)708 Final

Althusser, (1971), aktaran: Laclau, E. (1990) Siyasal Düzeyin Özgüllüğü: Poulantzas-Miliband Tartışması s: 111.

Altvater, E., (1981) içinde: Dünya Piyasasındaki Bunalım Eğilimleri Üzerine Düşünceler içinde/ Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasi Yapılar 1984: 173

Balaam, Veseth (2001) Introduction to International Political Economy, 58, 372-374 ISBN 11-13-018349-0, New Jersey

Bromley, Simon. (1991) American Hegemony and World Oil, s:127, 129, 141. ISBN 0-271-00746-X Printed By Billing&Sons Ltd, Worcester, Great Britain

Carchedi, G. (1999) A Missed Opportunity: Orthodox versus Marxist Crisis Theories s.:52 içinde: Historical Materialism, Volume 4, Number 1

Clarke (1988), aktaran: Ercan, Fuat 2003:15 Neo-liberal Orman Yasalarından kapitalizmin küresel kurumsallaşma sürecine geçiş: Hukuk-Toplum ilişkileri çerçevesinde Türkiye'de Yapısal Reformlar İktisat.Dergisi sayı:437

Cox, R. (1993) Gramsci, Hegemony, and International Relations: An Essay in Method, s: 62, içinde: Gramsci, Historical Materialism and Intl. Relations Ed. By Stephen Gill, ISBN 0 521 43523 4, Cambridge University Pres Great Britain

Çakmak, A. (2004) Türkiye'de Sanayileşme Tartışmaları-Yuvarlak Masa Toplantısı s:7 içinde: İktisat Dergisi sayı:452

Dikmen, Ahmet A. (2000) Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi s:286 Toplum ve Bilim 86-Güz/2000

Ercan, F. (2002) Çelişkili bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi -I- s:45, 53 Praksis sayı: 5 Kış/2002

Ercan, F. (2003). Röportaj: Değişen Hukuk, Toplum ve Devlet İlişkileri Üzerine s:10 İktisat Dergisi sayı:437

Ercan, F. (2004) Türkiye'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004) s: 98-108. İktisat Dergisi. Sayı: 452

Ercan, F. (2006a) Bölgesel Kalkınmada Değişim:Devlet Merkezli Bölgesel Kalkınmadan Piyasa Merkezli Bölgesel Birikime içinde: Arı, Aylan:2006:55 Bölgesel Kalkınma: Politikalar ve Yeni Dinamikler, Derin Yayınları, İstanbul

Ercan, F. (2006b) M.Ü. Kalkınma İktisadi, Doktora Programı Ders Notları

Erendil, A.T. (2000) Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli-Üretim ve İşgücünün değişen yapısı:Eleştirel Kuram Açısından Bir Değerlendirme s: 100 Toplum ve Bilim 86-Güz/2000

- Harvey** (1997) aktaran: Müftüoğlu B. G. (2003) Yeniden Yapılanmada KOBİ'ler: Sihirli Değneğin Sihirsizliği. İktisat.Dergisi:435 s:17.
- Itoh, M.** (1978) Dünya Kapitalizminin Enflasyonel Bunalımı, s: 158-162 içinde Dünya Ekonomisi, Bunalım, Siyasal Yapılar, 1984
- Lebowitz, M.A.** (1999) s:109 In Brenner, Everything is Reversed
- Mandel, E.** (1972) Kapitalizmin Tarihinde Uzun Dalgalar s:96-97. içinde: Dünya Kapitalizminin Bunalımı Derleme: Nail Satlıgan ve Sungur Savran
- Mandel, E.** (1969) Marxist theory of the state, 1969 Marks, K. (2000) Kapital Cilt I. s: 306, 308, 310, 585, 591, 592, 593, Kurtuluş Matbaası/Ankara
- Marks, K.** (1997) Kapital II. Cilt s:75, 76, 189. Kurtuluş Matbaası/Ankara
- Moseley, F.** (1999) The Decline of the Rate of Profit in the Post-War United States Economy: Due to Increased Competition or Increased Unproductive Labour? s:143-144 içinde: Historical Materialism, N.4 Summer,
- Müftüoğlu, B.G.** (2005). Küresel Rekabetin Cazibe Merkezi: Yerel/Bölgesel Dinamikler s: 118 içinde: Arı, Aylan 2005
- Müftüoğlu, B.G.** (2004). Büyük ve küçük firmalar arasındaki ilişkilerin bildiğimiz ve bilmediğimiz yönleri s: 61. İktisat Dergisi sayı: 452
- O'Brian R., Williams, M.** (2004). Global Political Economy: Evolution and Dynamics. Chptr:4: s.114, 122, 129 Chptr:8: s.227 New York: Palgrave Macmillan,
- Okishio,** (1999). s:34-35 içinde: Carchedi, Guglielmo A Missed Opportunity: Orthodox versus Marxist Crisis Theories içinde: Historical Materialism, Volume 4, Number 1,
- Poulantzas, N.** (1990). Kapitalist Devlet Sorunu. s: 35 içinde: Miliband, Poulantzas ve Laclau,
- Rosdolsky** (1977). The Making of Marx's Capital. s:378 Pluto Press , London
- Ruggie, J.G.** (1982). International Regimes, Transactions and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order s:224Massachusetts Institute of Technology
- Savran, S.** (1994). Bunalım, Sermayenin Yeniden Yapılanması, Yeni Liberalizm s:26,28,29,31,32,45,47 içinde: Dünya Kapitalizminin Bunalımı Derleyen: Nail Satlıgan ve Sungur Savran, Alan Yayıncılık.
- Shaikh, A.** (1994) Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş. s:154, 158. içinde: içinde: Dünya Kapitalizminin Bunalımı, Derleme: Nail Satlıgan ve Sungur Savran, Alan Yayınları
- Türkay, M.** (2006). M.Ü. Kalkınma İktisadi, İktisadi Büyüme Doktora Programı Ders Notları.
- Türkay, M.** (2006). Devlet, ulusal kalkınma ve kapitalizmin dinamikleri s:16. içinde: Arı, Aylan
- Türkay, M.** (2004) Türkiye'de Sanayileşme Tartışmaları-Yuvarlak Masa Toplantısı, s: 5 İktisat Dergisi sayı:452
- Türkay, M.** (2003). AB ve Sermayenin Uluslararasılaşması s: 12 AB-Türkiye : Gerçekler Olasılıklar 2003, Yeni Hayat Yayıncılık İstanbul, ISBN -975-6398-06-
- Türkay, M.,** (1998) Türkiye'de egemen ideoloji-resmi ideoloji ilişkisine bir yaklaşım içinde: Birikim Dergisi sayı: 105-106
- Türkay, M.** (2003) Karar alma süreçlerinin özelleştirilmesi, eski aktörler yeni hukuk İktisat Dergisi, sayı: 435
- Yılmaz, G.** (2006) Hizmet Emeği ve Marksist Değer Teorisi S:296-301. içinde Kapitalizmi Anlamak, Dipnot Yayınları, Ankara
- WTO** (1998). Trade Policy Review/TURKEY-PRESS RELEASE, PRESS/TPRB/83, 7 October 1998, www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/tp83_e.htm
- WTO** (1994). http://www.wto.org/English/docs_e/legal_e/26-gats.pdf
- WTO TRIPS** / http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm7_e.htm